

כד

השינויים בליל הסדר ושאלות "מה נשתנה" בארץ ובגלות

מבוא

- א. מקורות ארץ-ישראליים: משנה, תוספתא ותלמוד ירושלמי
1. ערות התינוקות
 2. הבן שואל, ואם אין לו דעת אביו מלמדו
 - ב. מהתלמוד הבבלי
 1. היכרא לתינוקות
 2. "וכאן הבן שואל": מה פשר השינויים?
 - ג. שיטות הראשונים: השינויים בליל הסדר ושאלות "מה נשתנה"
 - ד. שאלת הבנים – בגלות ובארץ ישראל
- סיכום

מבוא

ישנם הבדלים בין המקורות הארץ-ישראליים – המשנה התוספתא והירושלמי – לבין המקורות שבתלמוד בבלי, באשר למבנה ליל הסדר, בעיקר במבנה ובתוכן של הדו-שיח שבין האב, עורך הסדר, לבין הבנים. מנהגנו כיום בליל הסדר דומה יותר לאמור בתלמוד בבלי.

א. מקורות ארץ-ישראליים: משנה, תוספתא ותלמוד ירושלמי

1. ערות התינוקות

בליל הסדר מצוה לספר את סיפור יציאת מצרים לבנים, ואפילו לקטנים שבהם. כיצד ניתן לעורר אצלם עניין במתרחש? במשנה במסכת פסחים לא נאמר שיש לעשות פעולות מיוחדות על מנת לעורר את המסובים, ואילו בתוספתא פסחים (י, ט) נאמר כך:

ר' לעזר אומר: חוטפין מצה לתינוקות בשביל שלא ישנו. ר' יהודה אומר: אפילו לא אכל אלא פרפרת אחת, אפילו לא טבל אלא חזרת אחת, חוטפין מצה לתינוקות בשביל שלא ישנו.

הפעולה היחידה הנזכרת בתוספתא היא חטיפת המצות מהתינוקות כדי שלא ישנו. התוספתא מובאת גם בבבלי פסחים (קט ע"א), ולאחריה מובאת הנהגתו של ר' עקיבא, שמטרתה אף היא שלא יישנו התינוקות:

תניא, אמרו עליו על רבי עקיבא: מימיו לא אמר הגיע עת לעמוד בבית המדרש חוץ מערבי פסחים וערב יום הכפורים. בערב פסח – בשביל תינוקות, כדי שלא יישנו, וערב יום הכיפורים – כדי שיאכילו את בניהם.

הראשונים נחלקו בשאלה: מהי חטיפת המצה האמורה בתוספתא? יש המפרשים שהכוונה לכך שממהרים לאכול, בכדי שהתינוקות לא יירדמו וניתן יהיה לספר להם את סיפור יציאת מצרים; ויש המפרשים להפך: אין אוכלים כלל, כדי שהרעב יציק לתינוקות, ויביא לכך שהתינוקות לא יישנו. מכל מקום, המטרה היא לגרום לכך שהתינוקות יהיו עירניים.¹

יש אמנם שנימקו את דברי התוספתא בערך נוסף: ערותם של הילדים תגרום לכך שהם לא יישנו וישאלו. כך למשל גורס שם רבינו חננאל: "תניא, ר' אליעזר הגדול אומר: חוטפין מצה בלילי הפסח בשביל התינוקות שלא יישנו וישאלו". ואף הרשב"ם עצמו, ד"ה חוטפין, מפרש כך את דברי ר' אליעזר בתוספתא:

ולי נראה: חוטפין – מסלקין את הלחם מיד התינוקות שלא יהו ישנים מתוך מאכל הרבה, כדרך התינוק אחר אכילתו, ושוב לא ישאלו. אבל עכשו, כשחוטפים מהן, לא יישנו וישאלו – כלומר: לא יישנו שלא אכלו כדי שבעם, וישאלו כשיראו השינויים שאנו עושין היכרא לתינוקות כדלקמן. וכן מוכח לשון התוספתא, דתניא "ר' אליעזר אומר: חוטפין מצה לתינוק כדי שלא ישן. ר' יהודה אומר משמו: אפילו לא אכל אלא חזרת אחת, ולא טיבל אלא פרפרת אחת, חוטפין מצה לתינוק כדי שלא ישן" – כלומר: גוזלין.

כך מפרש הרשב"ם את כוונת התוספתא, אך בגירסת התוספתא המובאת אצל הרשב"ם וכן במובאה שלה בגמרא, לא מופיע הנימוק כדי שישאלו.² מודגש רק שיש לעשות פעולות שיגרמו לכך שהילדים לא יישנו. גם לפי פרשנות זו, חטיפת המצות – בין אם מדובר על סילוקה לגמרי או על אכילתה במהירות – נועדה ליצור את התשתית שיקשיבו לסיפור, אך אין חשיבות ליצור התעניינות מיוחדת על עצם השינוי: מדוע

1. בסיכום דעות אלו, ראה: בירור הלכה, פסחים, עמ' רנא; אוצר מפרשי התלמוד, פסחים, חלק ד, עמ' תלב.

2. ראשונים נוספים גורסים בתוספתא: "שלא יישנו", ללא התוספת: "וישאלו". רש"י לפסחים נ ע"א, ד"ה שלא; ר"ף, כג ע"ב בדפי הר"ף; רא"ש לפסחים, פרק י, סימן כב; מרדכי לפסחים קט ע"א, ועוד.

"חוטפים" את המצות. זהו פתרון מעשי כיצד לגרום לכך שהתינוקות לא יישנו, ויהיו צרים וישאלו את השאלות הנדרשות בליל הסדר.³
 במקורות הארץ-ישראליים – במשנה, בתוספתא, במכילתא ובירושלמי – לא מופיעות פעולות מעוררות התעניינות נוספות, כפי שנמצא בבבלי, תחת ההגדרה: "היכרא לתינוקות".⁴

2. הבן שואל, ואם אין לו דעת אביו מלמדו

במשנה פסחים (י, ד) נאמר:

מזגו לו כוס שני, וכאן הבן שואל אביו; ואם אין דעת בבן, אביו מלמדו:
 מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות:

(א) שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה הלילה, הזה כולו מצה?

(ב) שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות, הלילה הזה מרור?

(ג) שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל, הלילה הזה כולו צלי?

(ד) שבכל הלילות אנו מטבילין פעם אחת, הלילה הזה שתי פעמים?

ולפי דעתו של בן אביו מלמדו.

המשנה עוסקת בשני בנים: בבן ששואל ובבן שאין לו דעת לשאול, ובשאלה אחת מרכזית, שלה ארבעה סעיפים. ארבעה שינויים ייחודיים שיש בלילה זה, בשונה מהלילות האחרים בשנה, כולל לילות שבת וחג.⁵

3. יתכן שמכאן המקור למנהגנו כיום שהקטנים "גונבים" את האפיקומן, וזה הוא שמחזיק אותם עירניים. ראה שר"ע, אר"ח, סימן תעב, בחק יעקב, ס"ק ב. כך כתב גם הרב יקותיאל כהן, הגדת הגאונים והרמב"ם, עמ' מו, אם כי הוא מציין שאין נוהגים כך בחסידות בעלז, וכן אינו במנהגי תימן וחלק מהספרדים. ראה עוד: הרב חיים דוד הלוי, שר"ת עשה לך רב, חלק ו, עמ' קיא-קיז, וחלק ח עמ' פב-פד, בשם ר' חיים מבריסק, שאצלו לא נהגו לגנוב אפיקומן, מאחר שדינו כקרובן מדרבנן, וצריך שמירה בקדשים, וקטן לאו בר שמירה הוא.

4. על כך שמהתלמוד הירושלמי נעדר המושג "היכרא לתינוקות", עמד בהרחבה גם: שמא יהודה פרידמן, תוספתא עתיקתא – מסכת פסח ראשון, רמת גן תשס"ג, עמ' 435-446. ראה עוד: הרב מרדכי ברויאר, "היכרא לתינוקות", פרקי מועדות, חלק א, עמ' 171-192.

5. המנגינה הידועה של "מה נשתנה" מטעה ומבלבלת. יש החושבים שהקושיה מסתיימת בכל פעם לאחר המשפט: "שבכל הלילות אנו עושים כך וכך?", והתשובה היא: "הלילה הזה אנו עושים אחרת". ואין זה נכון. אלו הן ארבע שאלות חסרות תשובה, הנסובות על העובדה שבכל הלילות אנו עושים כך וכך, ובלילה זה אנו עושים אחרת. בשם נחמה ליבוביץ', הגדת נחמה, ירושלים תשס"ג, עמ' 39, מובא ההבדל שבין "שאלה" ל"קושיה": "שאלה" היא בקשת מידע, בעוד ש"קושיה" מצביעה על בעיה הדורשת פתרון שיש בו הבנה והבחנה (אצלנו: בין ליל הסדר ללילות האחרים בשנה).

על פי הירושלמי פסחים (י, ד), מתייחסים דברי המשנה: "ואם אין דעת בבן אביו שואל" למצב שהאבא הוא השואל את הבן, כאשר מדובר בבן שאינו יודע לשאול:

בן שאינו יודע לשאול – את פתח לו תחילה. אמר ר' יוסה: מתניתא אמרה כן: "אם אין דעת בבן אביו מלמד".

הבנים האחרים שואלים שאלות אחרות, שהן לאו דווקא אותן השאלות ששואל האב את בנו שאינו יודע לשאול. למעשה, בשלב זה של הסדר, לא אמורה להתעורר אצל הבנים האחרים שאלה כלשהי: הם טרם הבחינו בכך ש"הלילה הזה מרור" – אולי יבואו גם ירקות אחרים? הם לא ראו ש"הלילה הזה כולו צלי" – שמא עומדים לאכול גם בשר גא או מבושל? גם שני טיבולים הם לא ראו עדיין: אמנם טיבול אחד הם כבר ראו – הכרפס – אך מניין שיהיה טיבול נוסף? הבנים שואלים שאלות אחרות, כל אחד לפי דרכו ובהתאם לרמתו, ולא את ארבעת השאלות המנוסחות במשנה תחת הכותרת: "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?". וכך הוא לשון הברייתא בשלמותה בירושלמי שם:

תני ר' חייה: כנגד ארבעה בנים דיברה תורה: בן חכם, בן רשע, בן טיפש, בן שאינו יודע לשאל.

בן חכם מהו אומר: "מה העדות והחקים והמשפטים אשר צוה ה' אלקינו אותנו?" – אף אתה אמור לו: "בחזק יד הוציאנו ה' ממצרים מבית עבדים".

בן רשע מהו אומר: "מה העבודה הזאת לכם? מה הטורח הזה שאתם מטריחין עלינו בכל שנה ושנה?" – מכיון שהוציא את עצמו מן הכלל, אף אתה אמור לו: "בעבור זה עשה ה' לי" – לי עשה, לאותו האיש לא עשה. אילו היה אותו האיש במצרים לא היה ראוי להיגאל משם לעולם.

טיפש מהו אומר: "מה זאת?" – אף את למדו הילכות הפסח, שאין מפטירין אחר הפסח אפיקימון, שלא יהא עומד מחבורה זו ונכנס לחבורה אחרת.⁶

בן שאינו יודע לשאל – את פתח לו תחילה. אמר ר' יוסה: מתניתא אמרה כן: "אם אין דעת בבן אביו מלמד".

מהביטוי "את פתח לו תחילה" ניתן להבין שגם בפני הבנים האחרים יציג האב את השינויים המיוחדים שיש בלילה זה, אלא שלבן שאינו יודע לשאול הוא פותח בכך "תחילה". לבן שאינו יודע לשאול יהיה זה האב שיפתח בשאלות הענייניות; הבנים האחרים, שיודעים לשאול, שואלים את שאלותיהם על מהות הסדר, כך שכל בן מציע

6. על שאלת הטיפש בירושלמי, ראה: שאול ליברמן, הירושלמי כפשוטו, עמ' 521–522.

את הדברים לפי אישיותו ואופיו. הבנים אינם שואלים על פרטי המצוות וההנהגות של הסדר, אלא על הסדר בכללו: "מה העדות והחוקים", "מה העבודה הזאת", "מה זאת". האב יפרט בפניהם לאחר מכן את הפרטים המסויימים שיש בלילה זה. מכאן שאת שאלות "מה נשתנה" המנוסחות במשנה שואל עורך הסדר.⁷

נראה שכן אשר יודע לשאול את השאלות הללו הוא בן חכם שהתכונן מראש ועמד על השינויים בליל הסדר. כך ניתן להבין גם מהברייתא שבבבלי פסחים (קטז ע"א), המתארת את השואלים: הבן, האשה ותלמידי חכמים:

תנו רבנן: חכם בנו – שואלו, ואם אינו חכם – אשתו שואלתו. ואם לאו – הוא שואל לעצמו. ואפילו שני תלמידי חכמים שיודעין בהלכות הפסח – שואלין זה לזה.

הבן החכם יודע לשאול, ולכן הוא שואל מעצמו; ומי שאינו חכם כלל – שואלים אותו.⁸

בין בן חכם לבין הבן שאינו יודע לשאול מובא בירושלמי הבן הטיפש (הוא ה"תם" שבמכילתא ובהגדה). כך פירש רש"י את הכתוב: "והיה כי ישאלך בנך מחר לאמר: מה זאת" (שמות יג, יד) –

זה תינוק טיפש שאינו יודע להעמיק שאלתו, וסותם ושואל מה זאת; ובמקום אחר הוא אומר: "מה העדות והחוקים והמשפטים וגו'" (דברים ו, כ) – הרי זאת שאלת בן חכם. דיברה תורה כנגד ארבעה בנינים: רשע, ושאינו יודע לשאול, והשואל דרך סתומה והשואל דרך חכמה.

הטיפש הוא זה ששואל, אך בדרך סתומה-סתמית: "מה זאת?". זו שאלה שטחית, ללא עומק כלל. החכם הוא זה ששואל דרך חכמה.⁹

7. לקמן בהערה 25 ציינו מקורות מהגאונים והראשונים, המבינים אף הם שהאב הוא ששואל את שאלות "מה נשתנה".

8. דוד הלבני, מקורות ומסורות, פסחים, עמ' תקעט-תקפא, טוען שהברייתא והמשנה חלוקים: לדעת המשנה, הבן החכם שואל מדוע מוזגים כוס שני, ואביו עונה לו בנוסח של "מה נשתנה". אם עדיין לא הבין הבן את התשובה, עונה לו האב בנוסח אחר. להבנת הברייתא, יש להקפיד על נוסח "מה נשתנה", ואם אין לבן דעת – אחר שואל, אשתו או שהוא שואל לעצמו. לכן לא נזכר בברייתא שהאב מלמד את נוסח "מה נשתנה". לפי הסבר זה של שני המקורות, מנהגנו כיום, שהקטנים הם ששואלים, הוא כדעת הברייתא. אולם לנו נראה שאין כלל מחלוקת בין הברייתא והמשנה. המטרה העיקרית – להבנת שני המקורות – היא לגרום לקטנים להתעניין במתרחש, ולפיכך אין כל תועלת בכך שהאב ישאל לעצמו את נוסח "מה נשתנה", אם הבן לא שאל כך מעצמו; אדרבה, יילמד האב את בנו לשאול! גם שמואל וזאב ספראי, הגדת חז"ל, עמ' 31, הערה 59, כתבו שדברי הלבני אינם משכנעים.

9. ראה בהרחבה: הרב יששכר תמר, עלי תמר, פסחים, עמ' שה.

גם הראי"ה קוק, עולת ראייה, ב, עמ' רסו-רסז, הסביר ששאלות "מה נשתנה" נוסחו עבור האב השואל את בנו שאינו יודע לשאול. הוא אף התייחס לסדר השאלות שבנוסח "מה נשתנה". לכאורה סדר השאלות היה צריך להיות: הסבה, טיבול, מצה ומרור, כסדר יישומם במהלך הלילה, ולא כפי שמנוסח לפנינו: מצה, מרור, טיבול והסבה.¹⁰ על כך הוא כותב:

אך בעזה"י יתברך נראה לי לפרש, כי השאלות האלו מיוסדות על בן שאינו יודע לשאול, כי על החכם והשאר אין צריך לסדר שאלות, כי הם בעצמם ישאלו, ורק על שאינו יודע לשאול, שאתה תפתח לו, נסדרו השאלות.

השאלות נועדו לעורר את הבן שאינו יודע לשאול, שישים לב ויתעורר מעצמו על השינויים המיוחדים שבליילה זה. בתחילה שואל האב את הבן שאלה כללית: "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות?" – מבלי לפרט, מתוך ציפיה שהבן יתעורר לשאול. אם לא יתעורר הבן מעצמו, שואלו האב פרט אחד על אכילת המצה. אמנם אין זה שינוי גדול כל כך, כיון שגם בשאר ימות השנה אוכלים מצה, אך עיקר השאלה היא: מדוע אין אוכלים הלילה חמץ? אם גם כאן לא מתעורר הבן, ישאלו האב על אכילת המרור, שאכילתו במשך השנה פחות שכיחה. אם עדיין לא התעורר הבן, יצביע האב על הטיבול שקודם הסעודה, שהוא שכיח אף פחות. ואם עדיין לא התעורר הבן, ישאלו האב שאלה כללית על כל השינויים: שאלת ההסבה. "אך כאשר רואה שאינו מתעורר, אז מגיד לו גם כן כל ההגדה בלי שאלתו מקודם".¹¹

בתוספתא פסחים (י, יא) מתוארת ההתייחסות של האב אל הבן כך:

חייב אדם לעסוק בהלכות הפסח כל הלילה, אפילו בינו לבין בנו, אפילו בינו לבין עצמו, אפילו בינו לבין תלמידו.

בתוספתא אין התייחסות לדו-שיח שבין האב לבן, אלא ההדגשה היא על עיסוק משותף בהלכות הפסח.

שאלות ארבעת הבנים מופיעות גם במכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דפסחא, פרשה יח, והנוסח שם שונה מזה של הירושלמי.¹² זהו הנוסח המקובל, שמובא בהגדה

10. סדר השאלות שונה במספר נוסחאות, ויש נוסחאות בנות שלוש שאלות ולא ארבע. בזמן המקדש היו שואלים על הצלי. ראה: הרב מנחם מנדל כשר, הגדה שלמה, עמ' 112-117; יוסף תבורי, פסח דורות, עמ' 361-363; שמואל זאב ספראי, הגדת חז"ל, עמ' 26, 64-65, 113-114, 226.

11. ראה דברים דומים שכתב אחי הראי"ה קוק, הרב שאול חנה קוק, עיונים ומחקרים, חלק א, עמ' 149-151. עוד על פירוש הראי"ה קוק, ראה: הרב יעקב פילבר, "כנגד ארבעה בנים", לאורו עמ' קיג-קיט.

12. על נוסחאות שונות בשאלות ארבעת הבנים, ראה: הרב מנחם מנדל כשר, הגדה שלמה, עמ' 120-123, ובפירוש ההגדה, עמ' יט-כו; דניאל גולדשמיט, הגדה של פסח ותולדותיה, עמ' 22-29; אהרון

של פסת, אלא ששם אין התייחסות לשאלה מי שואל את שאלות "מה נשתנה", כפי שהן מוצגות במשנה שלפנינו.

ג. מהתלמוד הבבלי

1. היכרא לתינוקות

בתלמוד הבבלי מובאות פעולות המגרות את דעתם של הבנים, שלא-יישנו וישאלו לפשרן של אותן הפעולות התמוהות שנעשות בלילה זה; זאת בנוסף לפעולות שמובאות בתוספתא, שעניינן הוא לדאוג לכך שהתינוקות יהיו יָרִים ולא יישנו, כך שיהיו שותפים פעילים ויעסקו באופן ישיר בעניינים המהותיים של ליל הסדר, כל אחד לפי דרכו.

להלן מספר דוגמאות לפעולות שהיו ננקטות על מנת לעורר את הילדים הקטנים.

א. חלוקת קליות ואגוזים

בגמרא פסחים (קח ע"ב-קט ע"א):

תנו רבנן: הכל חייבין בארבעה כוסות הללו, אחד אנשים ואחד נשים ואחד תינוקות. אמר רבי יהודה: וכי מה תועלת יש לתינוקות ביין? אלא מחלקין להן קליות ואגוזים בערב פסח כדי שלא יישנו וישאלו. אמרו עליו על רבי עקיבא [טרפון] שהיה מחלק קליות ואגוזין לתינוקות בערב פסח כדי שלא יישנו וישאלו.

חלוקת הקליות והאגוזים היא, למעשה, חלוקת ממתקים לפני האוכל על מנת לעורר את הילדים הקטנים ע"י המשחק בהם.¹³ השאלה הצפויה להישאל בעקבות חלוקת הקליות והאגוזים איננה אחת מהשאלות המנוסחות שבמשנה בסגנון של "מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות", שכן, כאמור, הבן השואל שבמשנה – אף שהוא גדול יותר – איננו אמור לדעת דבר על מנהגים אלו, וכל שכן הבן הקטן, התינוק. השאלה שהילד הקטן אמור לשאול בעקבות חלוקת הקליות והאגוזים היא תמיהה על עצם החלוקה לפני הסעודה. ידוע לכל ילד שממתקים ומשחקים ניתנים לאחר הסעודה, ולא לפני; תמיהה זו תעורר אותו לחשוב שיש משהו ייחודי בלילה זה, שלא כבכל שבת וחג.

שמש, "כנגד ארבעה בנים דברה תורה", סידרא, יד (תשנ"ח), עמ' 131-136; שמואל וזאב ספראי, הגדת חז"ל, עמ' 119-124; מנחם בן ישר, "כנגד ארבעה בנים דיברה הברייתא", שנה בשנה (תשס"ב), עמ' 73-82.

13. קליות ואגוזים מופיעים פעמים רבות כדבר האהוב והחביב על תינוקות וילדים קטנים. ראה: מכלתא דרשב"י יב, לט; משנה בבא מציעא ד, יב; כתובות נ ע"ב; שמות רבה ג, ד, ועוד.

מנהג חלוקת הקליות והאגוזים לילדים בליל הפסח נמצא גם ירושלמי פסחים (י, א):

תני: צריך הוא אדם לשמח את אשתו ואת בניו ברגל. במה משמח? בין.
 רבי יודה אומר: נשים בראוי להן, וקטנים בראוי להם. נשים בראוי להן –
 כגון מסנים וצוצלין; וקטנים בראוי להן – כגון אגוזין ולוזין. אמרין: הוה
 רבי טרפון עביד כן.

ברייתא זו המובאת בירושלמי איננה נאמרת בהקשר של פסח בלבד, אלא כהדרכה
 לכל הרגלים כולם. היא גם מופיעה בבלי פסחים (קט ע"א), אם כי שם לא נאמר כיצד יש
 לשמח את הקטנים. דברי ר' יהודה בבבלי על חלוקת אגוזים וקליות לקטנים נסובים
 על ליל הסדר בלבד, בכדי שישאלו, בשונה מהירושלמי, שלפיו הנהגה זו שייכת לכל
 הרגלים.¹⁴

ב. טיבול ראשון

בגמרא פסחים (קיד ע"ב):

תרי טיבולי למה לי? כי היכא דליהוי היכירא לתינוקות.

היה נהוג בעבר לטבל את המאכל בשעת הסעודה. בליל הסדר מביאים לאחר
 הקידוש ירק ומטבלין אותו, למרות שאין הירק עיקר הסעודה, ויטבלו שוב כשיאכלו
 את המרור במהלך הסעודה, בעת שאוכלים את הפת. כך נאמר במשנה בפסחים (י, א):
 "הביאו לפניו, מטבל בחזרת עד שמגיע לפרפרת הפת". המשנה איננה מבארת מדוע
 מטבילים ירק מיד לאחר הקידוש. יתכן שעושים כן כדי לאכול דבר מה בתחילת ליל
 הסדר, מאחר שיש עוד זמן רב עד שיאכלו את עיקר הסעודה. אך דבר זה הוא ייחודי
 לליל הסדר ולא נמצא בחג אחר או בשבת, ועל כן מעורר הדבר תמיהה אצל הקטנים.
 כך מפרשים רש"י ורשב"ם לפסחים קיד ע"א, ד"ה עד שמגיע: "וטיבול ראשון זה כדי
 שיכיר תינוק וישאל, לפי שאין בני אדם רגילין לאכול ירק לפני הסעודה".¹⁵ גם כאן הוא
 איננו מתעורר לשאול את שאלות מה נשתנה המנוסחות, אלא תמה על מנהג משונה
 זה של אכילת ירק לפני הסעודה, ומתוך כך יתעורר לחשוב שיש ייחודיות בלילה זה.

ג. עקירת שולחן

בגמרא פסחים (קטו ע"ב):

14. ראה תוספתא עתיקתא (לעיל, הערה 4), עמ' 442–443.

15. כך כתבו גם הסמ"ג עשין מא; הר"ן והנימוקי יוסף בחידושיהם לפסחים; טור, או"ח, סימן תעג. אך
 ראה: רבינו דוד כאן; ומהר"ל, גבורות ה', פרק ג; מהר"ל, סדר ההגדה, אות טז; ב"ח, פרי חדש וחתם
 סופר, או"ח, סימן תעג.

אמר רב שימי בר אשי: מצה לפני כל אחד ואחד, מרור לפני כל אחד ואחד, וחרוסת לפני כל אחד ואחד, ואין עוקרין את השולחן אלא לפני מי שאומר הגדה. רב הונא אומר: כולהו נמי לפני מי שאומר הגדה. והלכתא כרב הונא.

למה עוקרין את השולחן? אמרי דבי רבי ינאי: כדי שיכירו תינוקות וישאלו. אביי הוה יתיב קמיה דרבה, חזא דקא מדלי תכא מקמיה. אמר להו: עדיין לא קא אכלינן, אתו קא מעקרי תכא מיקמן? אמר ליה רבה: פטרתן מלומר מה נשתנה.

מנהג עקירת השולחן מלפני עורך הסדר (הוא מי שאומר את ההגדה) נועד אף הוא להתמיה את התינוקות.¹⁶ גם כאן, ילד קטן, חכם ופקח, יתעורר לשאול מדוע עוקרים את השולחן או את הקערה. תמיהה זו תגרום לו לחוש שישנם דברים ייחודיים בלילה זה. הריטב"א, בהלכות סדר ההגדה, עמ' י-יא, מספר: "ומנהג רבינו הגדול הרמב"ן ז"ל כי כשהיו התינוקות בבית, אחר שעשה סדר זה ומסלקין את הקערה, היה אומר לשמש: 'הב ונברך, כי הרבה אכלנו', כדי שיראו התינוקות וישאלו".

על פי המסופר בגמרא, השיב רבה לתמיהת אביי על עקירת השולחן: "פטרתן מלומר מה נשתנה". היה ניתן להסביר, שכוונתו לומר שתגובתו של אביי על עקירת השולחן הוכיחה שהוא מבין שלילה זה מיוחד, והיא תגובה מספיקה, ואין צורך לעשות שינויים נוספים בלילה זה. "מה נשתנה" – כאן אין הכוונה שוב לשאלות המנוסחות של המשנה. כאמור, הבן בשלב זה טרם נפגש עם נושאי השאלות. הכוונה היא, איפוא, לשאלות "מה נשתנה" הספונטאניות שבאות בעקבות השינויים המיוחדים ללילה זה, דהיינו: מה נשתנה לילה זה שמחלקים בו קליות ואגוזים לפני הסעודה, ובשאר הלילות רק בסוף הסעודה? מה נשתנה לילה זה שמטבילים בו ירק זמן רב לפני הסעודה העיקרית? ומה נשתנה לילה זה שעוקרים בו את השולחן מלפני מי שאומר את ההגדה?

ישנן, אם כן, שתי משמעויות למושג "מה נשתנה":

1. "מה נשתנה" – שאלות ספונטאניות, ששואלים הבנים בעקבות פעולות חריגות שנעשות בפניהם.
2. "מה נשתנה" – השאלות המנוסחות במשנה, אותן שואל האב את בנו לאחר שהם גילו התעניינות במתרחש לפניהם, והשאלות המנוסחות מכוונות וממקדות אותם בשינויים המהותיים והייחודיים במצוות ובהנהגות שיש בלילה זה.

16. ראשונים רבים מעירים על כך שנוהג זה היה קיים בימיהם, כאשר לפני כל אחד מהמסובים היה מונח שולחן קטן; "אבל שלנו, שהן גדולים, איכא טורח גדול בעקירתו, נהגו לסלק הקערה לצד אחד" (תוס' לפסחים קטו ע"ב, ד"ה למה). ראה עוד: בירור הלכה, פסחים, עמ' רסא-רסב; אוצר מפרשי התלמוד, פסחים, ד, עמ' תרס-תרסו; דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, חלק ז, עמ' מא-מב, וחלק ז, עמ' תכ.

ד. עבד שמודה לאדונו על חירותו

בגמרא פסחים (קטז ע"א):

אמר ליה רב נחמן לדרו עבדיה: עבדא דמפיק ליה מריה לחירות ויהיב ליה כספא ודהבא, מאי בעי למימר ליה? אמר ליה: בעי לאודויי ולשבוחי. אמר ליה: פטרן מלומר מה נשתנה.¹⁷ פתח ואמר: "עבדים היינו".

המכנה המשותף של הפעולות שהובאו עד כה (חלוקת קליות ואגוזים, טיבול ראשון, עקירת השולחן) הוא, שהן נעשו בפני הבנים, בכדי לעוררם ולמשוך את ליבם ואוזניהם להקשיב לסיפור יציאת מצרים במלואו. במקרה שלפנינו אין מדובר על עשיית פעולה כלשהי, אלא על שאלה ישירה של האדון את עבדו, שעוסקת, לכאורה, במצב אחר: מה צריכה להיות תגובתו-התייחסותו של העבד לאדונו, ששחררו ונתן לו כסף וזהב? תשובת העבד היתה שעליו להודות ולשבח לו. הנחתו של רב נחמן היא שהעבד הבין את הנמשל, והסיק מעצמו שעניינו של לילה מיוחד זה הוא שבח והודאה לה' על שהציל אותנו מעבודתנו; ומעתה ניגש רב נחמן לביאורו של הנמשל ולהרחבתו. כך פירש הרשב"ם, ד"ה פתח ואמר: "לאחר שאילת הבן, התחיל לומר עבדים היינו, וגומר הגדה בשבח והודאה, כלומר: כן עשה לנו הקב"ה (=כמו במשל), שהיינו עבדים והוציאנו משם".

"לאחר שאילת הבן" – גם כאן הפועל הוא בבניין נפעל, כלומר: לאחר שהבן-העבד נשאל. אין כוונת הרשב"ם לומר שהבן עצמו שאל, שהרי אם כך היה צריך לכתוב: "לאחר שאלת הבן", ואילו כאן האדון הוא ששאל, לא הבן.

מה הכוונה במשפט: "פטרן מלומר מה נשתנה"? התוס' מסבירים, שבמקרה כזה שהאב-האדון הוא היוזם והוא השואל את השאלה – כמו במקרה של הבן שאינו יודע לשאול – על אף שהשאלה היא לא משאלות "מה נשתנה" המנוסחות במשנה, הוא יהיה פטור מלשאול את השאלות שבמשנה.

אכן, שאלות "מה נשתנה" המנוסחות במשנה לא נאמרו תמיד באותו נוסח. בזמן הבית, כשאכלו את קרבן פסח, שאלו על הצלי, ולא שאלו על ההסבה, ואילו כיום, לאחר החורבן, נשמטה שאלת הקרבן, ובאה במקומה שאלת ההסבה. בתלמוד הירושלמי (י, א) שואל בר קפרא את שאלת הטיבול באופן שונה: "שבכל הלילות אנו מטבילין אותנו עם הפת, וכאן אנו מטבילין אותנו בפני עצמו".

17. בחלק ניכר מהנוסחאות לא מופיעות המילים: "אמר לו: פטרן מלומר מה נשתנה". ראה: הרב מנחם מנדל כשר, "באור מעשה רב נחמן", הגדה שלמה, עמ' 33-35.

2. "וכאן הבן שואל": מה פשר השינויים?

במשנה פסחים (י, ד):

מזגו לו כוס שני, וכאן (וכן) הבן שואל. ואם אין דעת בבן אביו מלמדו, מה נשתנה הלילה הזה וכו'.

מה הבן שואל עם מזיגת הכוס השני? לעיל, בהסברת שיטת ארץ ישראל, הבאנו את דברי הירושלמי פסחים (י, ד), המפרש את המשנה שבשלב זה שואלים שלושת הבנים – החכם, הרשע והטיפש – את שאלותיהם, ואילו זה שאינו יודע לשאול – "את פתח לו תחילה"; ואילו כוונת המשנה: "אם אין דעת בבן אביו מלמדו".

בתלמוד הבבלי לא מופיעים כלל ארבעת הבנים ושאלותיהם. לפי זה יש לשאול: מהי שאלת הבן המוזכרת במשנה בשלב זה?

רש"י ורשב"ם (בפירוש א') מבארים: "כאן במזיגת כוס שני הבן שואל את אביו אם הוא חכם: מה נשתנה עכשיו, שמוזגים כוס שני קודם אכילה?". הרשב"ם מביא פירוש נוסף: "ורבינו קיבל מרבו ר' יעקב בן יקר: 'וכן' הבן שואל, כמו: 'כן בנות צלפחד דוברות', כלומר: דין הוא שיהא הבן שואל במזיגת כוס שני מה נשתנה"¹⁸.

לפירוש א', מדובר גם כן על שאלה ספונטאנית ששואל הבן (אם הוא חכם להבחין בכך): מה פשר מזיגת הכוס השני? בכל שבת וחג מקדשים על כוס אחת, ואילו כאן מוזגים כוס שניה. כידוע, מלבד כוס זו ישנן עוד שתי כוסות, ובסך הכל ארבע כוסות. הבן שואל כעת על הכוס השניה, אותה הוא רואה לפניו. עדיין אין ידוע לו דבר על ריבוי הכוסות בלילה זה.

לפי הסבר זה, הפעולה של מזיגת הכוס השניה שונה מהפעולות האחרות שנעשו בלילה זה במטרה להתמיה את הבנים. חלוקת קליות ואגוזים, טיבול ראשון לפני הסעודה העיקרית, עקירת השולחן – כל אלו אינם עניינים מהותיים, והם נעשים על מנת לעורר את הבנים. אולם מזיגת הכוס השניה היא פעולה הנובעת מתקנת חכמים לשמות ארבע כוסות בלילה זה, והיא לא נועדה מלכתחילה לעורר את הילדים; ובכל זאת אומרת המשנה, שניתן להסתייע גם בפעולה זו על מנת לעוררם. יתכן שתמיהתם היא מכך שמוזגים כוס שני, ואין שותים את היין, שכן שתיית היין תהיה רק לאחר סיום ה"מגיד".

לפירוש ב', הגירסה היא: "וכן הבן שואל". בשלב זה שואל הבן הקטן את אביו על כל המעשים המתמיהים שראה עד כאן, ולא דווקא באשר למזיגת הכוס השניה. אם

18. הרב עובדיה מברטנורא, בפירושו לפסחים י, ד, מעיר שבכל הספרים לא כתוב "וכאן", אלא "וכן". הרב שלמה בעדני, בפירוש מלאכת שלמה שם, כותב, שאין זה משנה כל כך מאחר שבנוסחאות המשנה המילה "כאן", נכתבת לעיתים ללא האות אל"ף. על נוסחאות כתבי היד של המשנה: "וכאן" או "וכן", ראה: יוסף תבורי, פסח דורות, עמ' 71-73.

מדובר בבנים גדולים, הם שואלים כאן את שאלותיהם, כל אחד לפי עניינו ורמתו; ואם הם אינם שואלים – בבחינת מי שאינו יודע לשאול – האב הוא ששואלם.

ג. שיטות הראשונים: השינויים בליל הסדר ושאלות "מה נשתנה"

מדברינו עד כאן עולה, שעל פי הפרשנות בבבלי יש לעשות שינויים רבים בלילה זה על מנת לעורר את הילדים לתמוה על פשרם של שינויים אלו, אף שאינם מהותיים ואינם נובעים מהמצוות המרכזיות של הלילה. מה מוטל על האב לעשות לאחר יצירת ההתעניינות הראשונית אצל הבנים? בעניין זה מצינו שלוש תפיסות בראשונים:

- א. על האב להצביע על השינויים המהותיים שיש בלילה זה, כפי שהם מנוסחים במשנת "מה נשתנה"; ולאחר מכן יתחיל בסיפור יציאת מצרים.
- ב. אין צורך שהאב יחזור ושאל את שאלות "מה נשתנה המנוסחות", אלא יפתח מיד בהגדה עצמה: "עבדים היינו".
- ג. על האב ללמד את בנו את שאלות "מה נשתנה" המנוסחות, בכדי שהבן יחזור ושאל שוב את השאלות המנוסחות. נרחיב בהסברת דברי הראשונים.

א. הבן תמה על המתרחש, האב ממקדו בשאלות "מה נשתנה" המנוסחות הסבר זה נמצא אצל כבר אצל הגאונים וכן אצל מספר ראשונים, ונתמקד בעיקר בשיטת הרמב"ם כמייצג דעה זו. הרמב"ם עוסק בהלכות ליל הסדר בהלכות חמץ ומצה, פרקים ז-ח. בפרק ז מביא הרמב"ם את העקרונות המרכיבים את מבנה ליל הסדר, ובפרק ח הוא מפרט את סדר עשיית המצוות בליל הסדר, הן בזמן הבית והן בזמן הזה, אחר החורבן. הרמב"ם איננו מבחין בשני הפרקים הללו בין הפעולות הנעשות עבור הילדים הקטנים (התינוקות) לבין הפעולות עבור הגדולים. באשר לשינויים שבלילה, כותב הרמב"ם כך:

וצריך לעשות שינוי בלילה הזה, כדי שיראו הבנים ושאלו ויאמרו: מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות? עד ששייב להם: כך וכך היה. וכיצד משנה? מחלק להם קליות ואגוזים, ועוקרים השולחן מלפניהם קודם שיאכלו, וחוטפין מצה זה מיד זה, וכיוצא בדברים האלו. אין לו בן – אשתו שואלתו; אין לו אשה – שואלין זה את זה: מה נשתנה הלילה הזה, ואפילו היו כולן חכמים. היה לבדו – שואל לעצמו: מה נשתנה הלילה הזה.¹⁹

19. הלכות חמץ ומצה ז, ג.

הרמב"ם כאן מתכוון אף הוא לשאלות "מה נשתנה" הספונטאניות, שעולות ביוזמתם של הבנים בעקבות השינויים שנעשו בפניהם. הרמב"ם מציין מספר דוגמאות, אלו שהובאו בגמרא, ומוסיף שדוגמאות אלו אינן מחייבות, אלא כל שינוי שעשוי לעורר את הבנים אפשרי ורצוי.

הרמב"ם מציין במסגרת השינויים גם את מנהג חטיפת המצות. כאמור לעיל, מנהג זה נזכר בתוספתא פסחים (י, ט), ומטרתו לגרום לכך שהתינוקות לא יישנו. אכן, הרמב"ם משיג כאן על הרמב"ם: "חוטפין מצה – א"א, פירוש אחר: ממהרין לאכול כדי שלא יישנו". רבינו מנוח טוען, שלשון התוספתא היא: "חוטפין מצה מתינוקות כדי שישאלו ולא יישנו... ולשון התוספתא זה מוכיח פירוש הרב, והוא עיקר, לפי שיש בו שתי הערות: הערת השינה כדי שיגמרו את ההלל, ואיך הערה לשאול". לפיו, התוספתא מצביעה על שתי המטרות: מניעת השינה והתעוררות לשאול. ואמנם כבר הזכרנו לעיל שגם רבינו חננאל גורס כך בתוספתא: "שלא ישנו וישאלו", וייתכן שנוסחה כזו עמדה גם בפני הרמב"ם. יתירה מזאת: הרמב"ם לא התנסח בלשון הכתובה בתוספתא: "חוטפין מצה מתינוקות", אלא כתב: "וחוטפין מצה זה מיד זה" – היינו: חטיפת מצה זה מזה וחוזר חלילה. אין הכוונה לחטיפת המצה במובן של סילוק הקערה או אכילה מהירה כדי שלא יישנו. ובכלל, הרמב"ם לא הזכיר כלל את הצורך לשמור על יגרותם של הילדים. הרמב"ם פירש שחטיפת המצה היא עצמה חלק ממערך השינויים שנועדו לעורר עניין אצל הבנים, שהרי בדרך כלל המסובים אינם חוטפים את המאכל זה מזה. הכל צריכים להביע את תמיהתם, כדי לעורר עניין אצל כולם באשר ליחודו של לילה זה. זאת על פי דבריו בפרק הבא, בו עוסק הרמב"ם בסדר המעשים של הלילה. וכך כותב הרמב"ם:

מתחיל ומברך בורא פרי האדמה, ולוקח ירק ומטבל אותו בחרוסת... ואחר כך עוקרין השולחן מלפני קורא ההגדה לבדו, ומוזגין הכוס השני; וכאן הבן שואל. ואומר הקורא: מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות, שבכל הלילות אין אנו מטבילין אפילו פעם אחת, והלילה הזה שתי פעמים? שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה, והלילה הזה כולו מצה? שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי שלוק ומבושל, והלילה הזה כולו צלי? שבכל הלילות אנו אוכלין שאר ירקות, והלילה הזה מרורים? שבכל הלילות אנו אוכלין בין יושבין בין מסובין, והלילה הזה כולנו מסובין?²⁰

"וכאן הבן שואל" – בשלב זה של הסדר, בעת מזיגת הכוס השניה ולאחר עקירת השולחן. אז מביעים הבנים והמסובים כולם – כולל החכמים שבהם – את תמיהתם על השינויים. וממשיך הרמב"ם: "ואומר הקורא מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות

שבכל הלילות", ומביא את נוסח "מה נשתנה" שבמשנה. הקורא, עורך הסדר, הוא זה שאומר את נוסח שאלות מה נשתנה שבמשנה. כאמור לעיל, הבנים אינם אמורים לדעת את נושאי השאלות של "מה נשתנה" שבמשנה, ותפקיד האב הוא להצביע, כבר בתחילת הסדר, על השינויים המהותיים והענייניים שיש במצוות הלילה. גם בנוסח ההגדה של הרמב"ם, המובא בסוף הלכות חמץ ומצה, משמע שהקורא הוא זה ששואל:

נוסח ההגדה שנהגו בה ישראל בזמן הגלות כך הוא: מתחיל על כוס שני, ואומר: בבהילו יצאנו ממצרים, הא לחמא עניא דאכלו אבהתנא בארעא דמצרים... מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות, שבכל הלילות אין אנו מטבילין אפילו פעם אחת והלילה הזה שתי פעמים...²¹

בדרך זו ניתן גם להבין את דברי התוס' לפסחים, קטו ע"ב, ד"ה כדי, המסבירים את תגובת רבה: "פטרותן מלומר מה נשתנה" על תמיהת אביי על עקירת השולחן:

כדי שיכיר התינוק וישאל – כלומר: ומתוך כך יבוא לישאל (=הבן) בשאר דברים. אבל במה ששאל (=הבן) "למה אנו עוקרין השולחן" לא ייפטר (=האב) ממה נשתנה (=שבנוסח המשנה). וההיא דאביי – לא פירשה הגמרא אלא תחלת שאילתו.

"ומתוך כך יבוא לישאל (=הבן) בשאר דברים": הפועל "ישאל" – בבניין נפעל. התינוק יראה שינויים וישאל עליהם, ומתוך כך יבוא להישאל ע"י אביו את השאלות הקבועות. אין כוונת התוס' שהתינוק עצמו יבוא לשאול, משום שאם כך היו צריכים לומר: "יבוא לשאול", ולא "יבוא לישאל".²² כך מתפרש המשך דברי התוס': "אבל במה

21. יש גורסים אחרת בדברי הרמב"ם (בהערה הקודמת): "ואומר לקורא". רבינו מנוח מוחק את המילים "ואומר הקורא". ראה: רמב"ם מהדורת פרנקל, שינויי נוסחאות. על הרמב"ם ראה עוד: חתם סופר, הערות לשר"ע, אר"ח סימן תעג, ז; הרב עמרם בלוהם, שר"ת בית שערים, סימן רכב. אחרונים נוספים הסבירו כדרכנו את שיטת הרמב"ם: הרב חיים מבריסק, הגדה של פסח מבית לוי, ירושלים תשמ"ג, עמ' פ; מר"ר הרב צבי יהודה קוק, לנתיבות ישראל, ב, עמ' קח – לפיו יש לבאר כך גם את גירסת המשנה על פי ראשונים רבים: "וכאן הבן שואל", בשונה מהגירסה: "וכן הבן שואל". הרב יקותיאל כהן, הגדת הגאונים והרמב"ם, עמ' מד-מו; הרב מיכל זלמן שורקין, "בדין כאן הבן שואל ומה נשתנה", הררי קדם, חלק ב, עמ' קעו-קעז.

22. דבר דומה מצינו בגמרא סוכה מב ע"א: "היודע לישאל ברשות היחיד – ספקו טמא, ברשות הרבים – ספקו טהור". רש"י, ד"ה והיודע לישאל, כתב: "שאם שואלים אותו נגעת בטומאה לא נזהר ובא ליגע בטוהרות נוטל ידיו". הרב יעקב עמדין, בהגהותיו שם, כתב שיש לגרוס: "להישאל". אמנם הגירסה שהיתה לפניו היתה: "לשאל". מכל מקום, כאשר כתוב "לישאל" – הכוונה היא לבניין נפעל: "להישאל".

ששאל 'למה אנו עוקרין השולחן' לא ייפטר ממה נשתנה". כלומר: בשאלה זו של הבן לא נפטר האב מלשאול אותו את השאלות הקבועות והמנוסחות.²³

"וההיא דאביי – לא פירשה הגמרא אלא תחילת שאילתו: מי שהשיך לשאול היה רבה, שאמר את הנוסח הקבוע של השאלות. דברי רבה: "פטרן מלומר מה נשתנה" מתייחסים לכך, שבעקבות שאלת אביי נפטר רבה מלפתוח את שאלותיו בכותרת המנוסחת "מה נשתנה", והוא ניגש מיד לשאול את השאלות הקבועות. אפשרות אחרת להסביר היא ש"פטרן מלומר מה נשתנה" – משמעו: אין צורך עוד להתמיה בשינויים נוספים, אך על האב לשאול את שאלות "מה נשתנה" המנוסחות.²⁴

הדעה שעורך הסדר הוא ששואל את קושיות "מה נשתנה" מופיעה במקורות רבים. כך אצל הגאונים ואצל ראשונים רבים.²⁵

ג. הבן תמה על המתרחש, והאב קורא בהגדה ואיננו שואל את שאלות "מה נשתנה" המנוסחות

לעיל הוזכר מנהג עקירת השולחן, שנועד להתמיה את הבנים. מהרשב"ם שם עולה, שבמקרים כאלה, שבהם מתעורר הבן לשאול שאלות על המתרחש, אף אם אין הן שאלות מהותיות, אין האב צריך לשאול את שאלות מה נשתנה המנוסחות, אלא הוא יכול לפתוח ישירות בתשובות, כלומר: בקריאת ההגדה. בן כזה נחשב לבן חכם, ושאלה מסוג זה מלמדת על כך שהוא קלט שלילה זה הוא חריג ושונה. לכן ניתן לגשת ישירות

23. אמנם ניתן לפרש: "לא ייפטר (=הבן) ממה נשתנה (=שבנוסח המשנה)", למרות שכבר שאל שאלות אחרות. ראה לקמן הערה 27.

24. כך הסביר זאת מר' הרב צבי יהודה קוק, לנתיבות ישראל, ב, עמ' קז.

25. ראה: תשובות הגאונים, גנזי שכטר, ח"ב, עמ' 159; תשובות הגאונים, שערי תשובה, סימן רפז; סדר רב עמרם גאון, עמ' קיג; סידור רס"ג, עמ' קלו; הגדת רב נטרונאי גאון, עמ' תתקפו; מהר"ץ גיא, עמ' קב, בשם רב נטרונאי; תלמידי רש"י, מחזור ויטרי, הלכות פסח, סימן נא ו-סט; רא"ש לפסחים, הלכות פסח בקצרה, ובש"ת הרא"ש כלל יד, ה; ספר המנהגות (ר' אשר מלוניל), כו ע"א, ועוד. דניאל גולדשמיט, הגדה של פסח ותולדותיה, עמ' 10-11. הרב מנחם מנדל כשר, "מי שאומר מה נשתנה", הגדה שלמה, עמ' רב-רד. הרב יששכר תמר, עלי תמר לפסחים, עמ' שו, מציין שלושה מנהגים בדבר בקהילות ישראל: א. מנהג ספרד ותימן, שהבן אינו שואל את שאלות מה נשתנה המנוסחות, אלא האב. ב. מנהג אשכנז, שהבן הוא השואל והאב הוא המשיב. ג. מנהג בבל ובוכרה ועוד מעדות המזרח, שהבן הוא השואל והאב חוזר ושואל ומשיב. שלום חדד, ילקוט מנהגים (עורך: א' וסרטייל), ירושלים תשל"ז, עמ' 324, מעיד שבג'רבה נהגו ש"מה נשתנה" איננו נשאל ע"י קטן בדווקא, אלא מפי אחד המסובים. ראה עוד: בירור הלכה, פסחים, עמ' רסב. שמואל זואב ספראי, הגדת חז"ל, עמ' 31-32, 112-113, כותבים אף הם, שמהגאונים ומהרמב"ם עולה שעורך הסדר הוא השואל את שאלות "מה נשתנה", אך הם מציינים גם גאונים אחרים, שלדעתם הבן הוא השואל. לדברינו ניתן להבין מהמקורות המובאים בבירור הלכה ובהגדת חז"ל, שהבן שואל את שאלות מה נשתנה הספונטאניות, ולא דווקא את אלו המנוסחות במשנה. עמרם ינאי, "מה נשתנה", עלון שבוע, 106 (אדר ב' תשמ"מ), עמ' 26-37.

לעניין, מבלי להתמקד בשינויים המהותיים והייחודיים שיש בלילה זה. כך כתב הרשב"ם:

פטרן מלומר מה נשתנה – דתניא לקמן (קטז ע"א): "חכם בנו – שואל",
ואם לאו – "שואל הוא לעצמו". וכיון ששאלו לנו (=הבן) מה נשתנה
(=שעוקרים את השולחן), אין אנו (=האב) צריכין לומר מה נשתנה
(=שבנוסח המשנה), אלא להשיב על דבריו: לפי שנשתעבדו במצרים אנו
עושין כל הדברים הללו.²⁶

בהמשך ההגדה, יובאו תשובות ישירות גם לחלק מקושיות מה נשתנה: מצה על
שום מה? מרור על שום מה? פסח על שום מה?
הריטב"א, הלכות סדר ההגדה, עמ' יא, כתב כך:

וחייב אדם לספר בלילה זה לנשים ולתינוקות ולכל בני החבורה בעניין
יציאת מצרים. ואם אינו יודע – אומר מה נשתנה וסדר ההגדה. ושמעתי
כי הראב"ד ז"ל היה נוהג לדרוש פסוק אחד מעניין יציאת מצרים קודם
שיפתח מה נשתנה.

מדבריו עולה שכל ההגדה המנוסחת – ולא רק שאלות מה נשתנה – נאמרת רק
כשהאב איננו יודע לספר בצורה ספונטאנית את סיפור יציאת מצרים. הראב"ד היה
מספר גם מעצמו לפני שהיה קורא מההגדה המנוסחת, כולל את שאלת מה נשתנה.
יתכן שבכך הם רצו לנהוג כפי שהיו נוהגים בזמן הבית, לפני שנתנסחה ההגדה כפי
שהיא מוכרת לנו היום.
מכל מקום, כדרכו של הרשב"ם וכהבנתו של המהרי"ל פסק גם הרמ"א בשו"ע,
או"ח, סימן תעג, ז:

26. כך הבינו את דברי הרשב"ם: שו"ת עמק יהושע, א, סימן יא; דברי צבי על שו"ע, או"ח, סימן תעג
במג"א ס"ק כו. לעומת זאת, הרב עובדיה יוסף, "אם שאלת תינוק פוטר מ'מה נשתנה'", חזון
עובדיה, סימן כב, עמ' של-שלו, כתב שלדעת הרשב"ם צריך האב לחזור ולשאל את שאלות "מה
נשתנה" שבמשנה. אבל לא נראה כך מדברי הרשב"ם, וכפי שהסברנו. הרב צבי יהודה קוק, לנתיבות
ישראל, ב, עמ' קח, כותב שהסבר זה מתאים לגירסה המופיעה ברשב"ם למשנה בפסחים קטז ע"א,
בשם ר' יעקב בן יקר: "וכן הבן שואל". כרשב"ם כתבו גם: ר"ד, הגדה של פסח (תורת חיים), עמ'
כד-כו; הרוקח, הלכות פסח, סימן רפג; תניא רבתי, סימן מז; שבלי הלקט, סדר פסח, סימן ריח, בשם
הרי"ד; ריא"ז, פסקים ג, ט. מהרי"ל, הלכות ההגדה, טו ע"א, מספר על חמיו שנשאל ע"י בתו "למה
הגבהת את הקערה" – התחיל "עבדים היינו", ולא אמר מה נשתנה. כך פסק הרמ"א בשו"ע, או"ח,
סימן תעג, ז, על פי המהרי"ל. אך ראה בהגהות מהרי"ל בכרך לפסחים קטו ע"ב, ולעומתו הרב נפתלי
הכהן שוורץ, שו"ת בית נפתלי, סימן מז.

מוזגין לו מיד כוס שני, כדי שישאלו התינוקות למה שותים כוס שני קודם סעודה. ואם אין חכמה בבן – אביו מלמדו. אם אין לו בן – אשתו שואלתו. ואם לאו – הוא שואל את עצמו. ואפילו תלמידי חכמים שואלים זה לזה: מה נשתנה וכו' (וכשהבן או האשה שואלת, אין צריך לומר: מה נשתנה, אלא מתחיל עבדים) (מהרי"ל).

ג. הבן תמה על המתרחש, והאב מלמד את הבן את שאלות "מה נשתנה" המנוסחות

יש ראשונים הסוברים שהבן הוא ששואל את קושיות מה נשתנה שבמשנה על פי הכוונתו של האב. במשנה פסחים (י, ג) נאמר:

הביאו לפניו, מטבל בחזרת, עד שמגיע לפרפרת הפת. הביאו לפניו מצה וחזרת וחרוסת ושני תבשילין... ובמקדש היו מביאים לפניו גופו של פסח.

מדוע חוזרת המשנה פעמיים על המילה "והביאו": "והביאו לפניו (=ירקות)"; "הביאו לפניו מצה"? משיבים על כך התוס' לפסחים קיד ע"א, ד"ה הביאו:

הביאו לפניו מצה – לפי שעקרו השולחן לפני מי שאומר הגדה ועושה הסדר, קתני: "הביאו לפניו מצה". ועקירת שולחן היא כדי שישאל הבן, ואביו עונה לו: "עדיין יביאו שולחן לעשות טיבול שני"; והבן ישאל: "למה אנו מטבילין שתי פעמים?" ומיד כשעוקרין מחזירין לפניו, והמצה והמרור עליו, שהרי צריך לומר בהגדה "מצה זו, מרור זה", וכדאמר (לו ע"א; קטו ע"ב): "לחם עוני" – שעונין עליו דברים הרבה.

לפי התוס', עורך הסדר הוא זה שמספר ומעדכן את הבן שיש עוד טיבול שני, ועל כך שואל הבן: מדוע מטבלים בלילה זה פעמיים? יתכן עוד שהחזרה המיידית של המצה והמרור לשולחן הסדר – ובזמן המקדש: גופו של פסח – מעוררת גם את השאלות האחרות: מדוע מצה בלבד, ולא חמץ ומצה כמו בכל לילה? מדוע דווקא מרור, ולא שאר ירקות? מדוע בשר צלי, ולא נא ומבושל? בדרך זו ניתן גם להבין את התוס' לפסחים קטו ע"ב, ד"ה כדי, המסבירים את תגובת רבה: "פטרין מלומר מה נשתנה" לתמיהת אביי על עקירת השולחן (באופן שונה ממה שהוצע לעיל בהבנתם):

כדי שיכיר התינוק וישאל – כלומר: ומתוך כך יבא לישאל (=הבן) בשאר דברים. אבל במה ששאל (=הבן) "למה אנו עוקרין השלחן" לא ייפטר (=הבן) ממה נשתנה (=שבנוסח המשנה).²⁷

27. לעיל (הערה 23) הסברנו אחרת את כוונת התוס'. ראה אוצר מפרשי התלמוד, פסחים, חלק ד, עמ' תרסד-תרסה.

כך כתב גם המאירי לפסחים קטז ע"א:

ואף על פי שתחילת השאלה בעקירת השולחן, הוא מוסיף בשאלות לו:
שבכל הלילות אנו אוכלים חמץ וכו'.

פרשנות זו למהלך הסדר מסבירה כיצד יודע הבן לשאול את קושיות מה נשתנה האחרות. יש מהאחרונים הסוברים שדברי המשנה: "אם אין דעת בבן אביו מלמדו לשאול מה נשתנה" – הכוונה שהאב יילמד את הבן את שאלות "מה נשתנה" המנוסחות, והבן יחזור עליהם אח"כ בפני האב.²⁸

יתכן שפרשנויות אלו הן הבסיס למנהגנו כיום, שהבנים הם אלה ששואלים את קושיות מה נשתנה, ולא עורך הסדר כפי שמצאנו בראשונים אחרים. הילדים משננים ולומדים את נוסח מה נשתנה לפני החג, ואומרים אותו בליל הסדר.²⁹

מ"ר הרב צבי יהודה קוק הסביר שדעות אלו חלוקות בשאלה: כיצד יש להתייחס לשאלות "מה נשתנה" המנוסחות. הסוברים שהאב צריך לשאול את שאלות "מה נשתנה" המנוסחות גם לאחר שהבן שאל את השאלות הספונטאניות, מבינים ש"סדר שאלות מה נשתנה שייך הוא מתיקון חכמים או מפירוש דברי סופרים לעיקר מצוות ההגדה, בהתבוננות עיקרי המצוות הנהוגות אז". לעומתם, הסוברים שאין צורך לשאול את שאלות "מה נשתנה" המנוסחות אם הבן כבר שאל את השאלות הספונטאניות, מבינים ש"סדר שאלות מה נשתנה אינו אלא הכנה לה, ולא מכלל חיובה בעצמו".³⁰

ד. שאלת הבנים – בגלות ובארץ ישראל

ראינו, אם כן, שישנו הבדל בין מנהג בבל למנהג ארץ ישראל ביחס לשאלותיהם של הבנים. בבבל יש צורך לעורר את הבנים ע"י עשיית פעולות חיצוניות, שאינן מהותיות, על מנת להתמיה אותם ולהביא אותם לשאול על פשרן של אותן הפעולות. מתוך כך יוכל עורך הסדר למקד את התעניינותם בשאלות המהותיות של לילה זה, בפתיחת חלק ה"מגיד" שבלייל הסדר, או שיילמדם לשאול את השאלות המהותיות בעצמן. אפשרות נוספת היא, שניתן להסתפק בשאלות המתמיהות של הבנים, בעקבות

28. כך כתבו: שר"ע בעל התניא, אר"ח, סימן תעג, מ; הרב יחיאל מיכל אפשטיין, ערוך השולחן, אר"ח, סימן תעג, כא; הרב עובדיה יוסף, "אם שאלת תינוק פוטרת מ'מה נשתנה'", חזון עובדיה, סימן כב, עמ' של-שלו. מסקנתו היא שאף אם שאל הבן על עקירת השולחן ומציגת הכוס השניה, צריך הקורא לשאול מה נשתנה; ורק אם שאל את כל שאלות מה נשתנה המנוסחות בהגדה, אין צורך לחזור ולומר מה נשתנה, אלא ניתן להתחיל מיד ב"עבדים היינו". יש להעיר, שמסקנה זו מהווה פשרה בין דעות הראשונים החולקות, אך אין דעה כזו בראשונים. ראה עוד: הרב יצחק מירסקי, הגיוני הלכה, חלק א עמ' 37-47.

29. ראה הסברו של הרב צבי יהודה הכהן קוק, טוב רואי לפסחים, עמ' 354-355.

30. לנתיבות ישראל, ב, עמ' קז-קט.

השינויים החיצוניים, ללא אמירת שאלות "מה נשתנה" המנוסחות. דברי המשנה "אם אין דעת בן אביו מלמדו" מתפרשים כמתייחסים לכל הבנים: כולם הם בבחינת "שאינם יודעים לשאול", במובן זה שהם אינם יודעים למקד את שאלותיהם על הנקודות המהותיות שיש בלילה זה.

לעומת זאת, בארץ ישראל הבנים שואלים מיד את השאלות המהותיות והענייניות, כל אחד לפי דרכו, ואת הבן שאינו יודע לשאול יש להכניס מיד לעניין: "את פתח לו תחילה". אין צורך לעורר את הבנים בפעולות חיצוניות בכדי לגרום להם לגלות התעניינות בסיפור יציאת מצרים. הטבילה לפני האוכל לא נועדה להתמיה את הבנים, אלא היא חלק מסדרו שלה הלילה, לפי תקנת חכמים. אין צורך לחלק לבנים קליות ואגוזים, ואין צורך להתמיהם במזיגת הכוס שניה.

בהקשר זה של שאלות הבנים בליל הסדר בולט ההבדל שבין נוסח השאלות והתשובות המובא בתלמוד הירושלמי לבין הנוסח במכילתא – שהוא הנוסח המופיע בהגדה של פסח – ובעיקר ביחס לשנים מבין ארבעת בנים: החכם והטיפש (התם). כך הוא נוסח הירושלמי פסחים (י, ד):

בן חכם מהו אומר: מה העדות והחקים והמשפטים אשר צוה ה' אלקינו אותנו? – אף אתה אמור לו: בחזק יד הוציאנו ה' ממצרים מבית עבדים. טיפש מהו אומר: מה זאת? – אף את למדו הלכות הפסח, שאין מפטירין אחר הפסח אפיקומן, שלא יהא עומד מחבורה זו ונכנס לחבורה אחרת.

וכך הוא נוסח המכילתא דרבי ישמעאל, מסכתא דפסחא, פרשה יח:

חכם מה הוא אומר: מה העדות והחוקים והמשפטים אשר צוה ה' אלהינו אותנו? – אף אתה פתח לו בהלכות הפסח: אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן.

תם מה הוא אומר: מה זאת? – ואמרת אליו: בחזק יד הוציאנו ה' ממצרים מבית עבדים.

הבן התם שבמכילתא נקרא טיפש בירושלמי. כמו כן, בולט לעין שהשאלות הינן זהות, אך התשובות הפוכות: התשובה לחכם בירושלמי היא התשובה לתם שבמכילתא, והתשובה לטיפש שבירושלמי היא התשובה לחכם שבמכילתא.

הרב ישעיהו הלוי הורוביץ, השל"ה, בחידושו לפסחים, אותיות שס-שסה, מסביר את פשר ההבדלים הללו. לפיו, ההבדל נעוץ ברמת העיון והעיסוק בנגלה ובנסתר שבתורה: "החכם שבארץ ישראל הוא תם בבבל בעיון פלפולו, והחכם שבחוץ לארץ

הוא תם (טיפש) בארץ ישראל בעניין השגת הסודות".³¹ השל"ה מאריך להסביר הבדלים אלה. מדבריו נוכל ללמוד, שיכולת ההבנה העמוקה של מהות ליל הסדר וסיפור יציאת מצרים גבוהה ופנימית יותר בארץ ישראל מאשר בבבל. בארץ ישראל אין צורך ליזום תמיהות חיצוניות שיגרמו לבנים לשאול; כאן הבנים שואלים ביוזמתם ועל פי סגנונם ורמתם. לבן שאינו יודע לשאול יש להציג את השאלות המרכזיות של הלילה בצורה ישירה. לעומת זאת, יכולת התפיסה וההבנה של עניין הלילה בבבל פחותה, ולכן יש צורך בעשיית מעשים שיעוררו את הבנים לשאול עליהם, בכדי שמתוך כך ניתן יהיה למקדם על הנקודות המרכזיות של הלילה.

בתלמוד הבבלי לא מצינו את שאלות ארבעת הבנים; לא רק זאת: נוסח השאלות של ארבעת הבנים בהגדה של פסח – המייצגת את הסגנון הבבלי – הוא זה של המכילתא, ולא של הירושלמי. את ההגדה של פסח שבידינו הגדיר הרמב"ם, בפתיחתו לנוסח ההגדה שלו, כך: "נוסח ההגדה שנהגו בה ישראל בזמן הגלות כך הוא". ההגדה נערכה לאחר החורבן, ועיצובה העיקרי נעשה מאוחר יותר בבבל. יש המאחרים את עריכתה עד לתקופת הגאונים.

נראה שנוסח שאלות ארבעת הבנים שבמכילתא מהווה חלק ממסגרת-ההקדמה לסיפור המרכזי של מצוות ה"מגיד", והשאלות המובאות בו אינן משקפות דווקא את השאלות שהבנים שואלים. שאלות אלו צוינו בכדי ללמד את האב להתייחס לכל בן באופן המתאים לו.

מצוות ה"מגיד" פותחת במעין-הקדמה, המלמדת כיצד יש לקיים את מצוות הסיפור ביציאת מצרים, מלאחר הצגת שאלות "מה נשתנה" המנוסחות, עד בתחילה עובדי עבודה זרה היו אבותינו.³² בסיפור החכמים בבני ברק לא פורט במה הם עסקו במשך הלילה, ומכאן שמגמתה של הבאת הסיפור איננה בשביל תוכן הדברים, כי אם בשביל להורות את העקרון, שאפילו כולנו חכמים וכולנו נבונים מצוה עלינו לספר ביציאת מצרים, ואף כל המרבה לספר הרי זה משובח – ואפילו עד אור הבוקר. כך עולה גם מתיאור ארבעת הבנים: התשובות לבנים קצרות ועקרוניות, ואינן מקיפות ומפורטות. כאמור, השאלות באו רק בכדי ללמד את העקרון שסיפור ההגדה צריך להיות מסופר לפי דעתו של הבן, ואין אלו שאלות ספציפיות שהבנים שואלים.

31. על ההבדלים בין ארבעת הבנים בנוסח המכילתא והירושלמי על פי דברי השל"ה, ראה: הרב דוד גבריאלי, "כנגד ארבעה בנים – תלמודה של ארץ ישראל", לכתן אחרי במדבר (לזכרו של אלקנה גובי ז"ל), גוש קטיף תשס"ג, עמ' 95–110. ראה עוד: הרב עוזי קלכהיים, " 'וכאן הבן שואל' – המענה לבנים בדרכי נעם של ארץ ישראל", ראשית – מדרשת עפרה, 12 (תשמ"א), עמ' 14–19.

32. מיד לאחר שאלות "מה נשתנה" פותחים ב"עבדים היינו", שהיא גנותם של ישראל. על אמירת "עבדים היינו" מיד לאחר אמירת שאלות "מה נשתנה", ראה במאמר: "סיפור יציאת מצרים כ'הקהל' משפחתי".

על פי דברים אלו ניתן להבין מדוע עורך ההגדה בחר להביא את שאלות ארבעת הבנים כפי שהן מנוסחות במכילתא, ולא כניסוחן בירושלמי. נוסח הירושלמי מציג את השאלות הקונקרטיות שהבנים שואלים בפועל, ולפיכך מקום השאלות במהלך הסדר צריך להיות כדברי המשנה בפסחים (י, ד): "מזגו לו כוס שני – וכאן הבן שואל". בהגדה הארץ-ישראלית, או בזו של זמן המקדש, היה מקום לקבוע את שאלות הבנים מיד עם מזיגת הכוס השניה, כדברי המשנה. אך מאחר שבבבל לא שאלו הבנים את השאלות הללו, הפכו להיות שאלות ותשובות אלו להדרכה עבור האבות כיצד יש להשיב. על פי אופיין של שאלות הבנים, כך יש להשיב לכל אחד בדרכו שלו.

יכולתם של בני ארץ ישראל להתמקד בלב העניין נובעת מכישורם לתפוס ולהשיג את התורה ומצוותיה במבט כולל, ובדבריהם הם מכוונים לעצם עניינו של לילה זה. "השכל הכללי המואר בקדושה פנימית מאווירא דארץ ישראל הוא מקיף ועומד למעלה מכל הגבלות העניינים"³³. "אווירא דארץ ישראל נותן הארה בנשמה להשכיל את היסוד של העולם המאוחד. בארץ ישראל יונקים מאור החכמה הישראלית, ממהות החיים הרוחניים המיוחדים לישראל, מהשקפת העולם והחיים הישראליים, שהיא ביסודה ההתגברות של העולם המאוחד על העולם המפורד"³⁴.

גם הבן הרשע שבירושלמי, אשר שואל בעזות ובחריפות, עושה כן מפני שהוא חפץ בתשובה כוללת ומקיפה על פשרה של העבודה הזאת. מצבו הרוחני הוא כזה, שקיימת בו "נטיה חזקה להשכיל ולהיטיב, והכרה פנימית בהרבה נתיבות ודרכים של אורחות החיים, אף על פי שהם אינם לגמרי משוכללים... ודור בעל רוח גדול חפץ ומוכרח לחפוף בכל מקום שהוא פונה לשמוע דברים גדולים"³⁵. וכאן, בארץ ישראל, כשמתקיים דו-שיח בין האב והבן, הדבר נעשה אפשרי. "התחיה של 'השיב לב אבות אל בנים ולב בנים אל אבותם' (על פי מלאכי ג, כד) – אי אפשר להיות כי אם דווקא על ידי אווירא דארץ ישראל"³⁶.

תפיסתם של בני חוץ לארץ בכלל, ובני בבל בפרט, את התורה ומצוותיה היא פחותה, והתעסקותם היא בפרטים. נדרשים הכנות ושינויים רבים, אשר גם לאחריהם נקלטים רק השינויים החיצוניים במהותם ביחס למצוות המרכזיות והעיקריות שבלילה זה. "אין שלום רוחני יכול להתפתח שם על אדמה טמאה. 'לחמם בדאגה יאכלו, ומימיהם בשממון וברגזה ישתו' (על פי יחזקאל יב, יח-יט), האוויר שם מחניק, חניקה רוחנית, ביחש אל אורה ותקווה כללית, ולכן החיים הרוחניים שם לא יוכלו להיות

33. הרא"ה קוק, אורות התורה, יג, ו.

34. הרא"ה קוק, אורות הקודש, ב, עמ' תכג.

35. הרא"ה קוק, "מאמר הדור", עקבי הצאן, עמ' קי.

36. שם עמ' קיא.

מקוריים". נדרש מאמץ גדול מהאב להכניס את הבנים הללו ללב העניין, ליצור התעניינות אצלם.

סיכום

ישנם ההבדלים שבין המקורות הארץ-ישראלים לבין התלמוד בבלי ופרשנו בדבר יצירת ההתעניינות אצל הבנים השואלים בארץ ישראל ובחור"ל. בארץ ישראל, הדו-שיח שבין האב לבניו בליל הסדר נסוב סביב עניינו של הלילה, והוא עוסק באופן ישיר במצוות של לילה זה ובהנהגותיו. בבבל ישנו צורך לעורר את הבנים להתעניין במתרחש ע"י מעשים חיצוניים שאינם מהותיים למצוות הלילה; וגם אז שאלותיהם אינן נוגעות בנקודות העיקריות של הסדר. שאלות ארבעת הבנים המנוסחות אינן השאלות שהבנים שואלים בפועל, אלא תיאור היפותטי של בנים בעלי אופי ורמה רוחנית שונה, שדבריהם שולבו במבוא לעיקרו של ה"מגיד", על מנת להדריך את האב כיצד ללמד ולספר את סיפור יציאת מצרים לבניו.